

خیابانی، کوچک‌خان و پسیان به بیگانگان چگونه می‌نگریستند؟

گرچه سه قیام خیابانی، میرزا کوچک و پسیان شکل متفاوتی داشتند، اما همه‌ی آنها آرمان و اهداف مقدسی چون مبارزه با استعمارگران را دنبال می‌کردند و روح استبداد و استعمارستیزی مردم ایران را به نمایش گذاشتند و در احیای عظمت و استقلال ایران تا پای جان ایستادند.

گرچه سه قیام خیابانی، میرزا کوچک و پسیان شکل متفاوتی داشتند، اما همه‌ی آنها آرمان و اهداف مقدسی چون مبارزه با استعمارگران را دنبال می‌کردند و روح استبداد و استعمارستیزی مردم ایران را به نمایش گذاشتند و در احیای عظمت و استقلال ایران تا پای جان ایستادند.

انقلاب مشروطه که با آرمانهایی چون رفع ظلم، ایجاد عدالت، مبارزه با استبداد و... شکل گرفته بود، نتوانست جامعه‌ای ایجاد نماید که آرزوی آسیب‌دیدگان از ظلم سلاطین مستبد را محقق کند؛ به‌گونه‌ای که بعد از مشروطه، کشور شاهد بازگشت مجدد سیاست‌مداران سرسپرده به دولت‌های استعماری بود.

دولتهایی که هریک به‌نوعی درصد کسب امتیازات بیشتر و در نتیجه، تثبیت قدرت خود بودند. یکی از این موارد، قرارداد 1919 بود که امتیازات فراوانی را به دولت انگلستان میداد. این در حالی بود که مقارن با جنگ جهانی اول و اشغال بخشهایی از کشور توسط بیگانگان، قحطی و گرسنگی امان مردم را بریده بود.

در این شرایط، قیامهایی برضد استعمارگران شکل گرفت که همه‌ی رهبران آن قیام‌ها آرزویی جز بازگشت امنیت، بهبود وضعیت اقتصادی و اجتماعی و استقلال ایران نداشتند. مهم‌ترین این قیامها، قیام شیخ محمد خیابانی، قیام میرزا کوچک‌خان و قیام محمدتقی پسیان بود. گرچه هریک از آنها فرازونشیب‌هایی را در مبارزات خود پیمودند، اما همگی اهدافی والا و یکسان داشتند. آنچه نوشتار حاضر به دنبال بررسی آن است، نوع مواجهه‌ی این نیروها با عوامل استعماری و ضداستعماری بیگانه است.

قیام شیخ محمد خیابانی

شیخ محمد خیابانی از روحانیون آزادی‌خواه تبریز و از فعالان سیاسی در دوره‌ی انقلاب مشروطه‌ی ایران بود. او در مجلس دوم به وکالت رسید و بعد از دوره‌ی دوم و در حین جنگ جهانی اول، به تبریز رفت و قیام کرد و اقدام به تشکیل دولت آزادستان نمود. مهم‌ترین بخش مبارزات وی را می‌توان مبارزه در برابر اولتیماتوم روسیه، نفوذ عثمانی و قرارداد 1919 با ایران دانست.

زمانی که «مجلس دوم جهت بهبود وضعیت مالی و اداری کشور، مورگان شوستر آمریکایی را برای اصلاح امور مالی و دستیارش لکوفر را برای اصلاح خزانه داری و مسیو پرنی فرانسوی برای اصلاح دادگستری و یالمارسن سوئدی را برای اصلاح ژاندارمری استخدام نمود.» [1] روسیه که برخی از منافع اقتصادی خود را مغایر با اصلاحات اقتصادی شوستر میدید، اعتراض کرد و به ایران اولتیماتوم داد: «که در ظرف 48 ساعت، کلیه‌ی اقدامات شوستر متوقف و از دولت روسیه رسماً معذرت خواسته شود، والا روابط سیاسی بین دو کشور قطع خواهد شد. ضمناً هزار سرباز روسی از مرز جلفا وارد آذربایجان شده و به طرف قزوین شروع به پیشروی نمودند.» [2]

این اولتیماتوم با موافقت احمدشاه روبه رو شد و زمانی که وثوق‌الدوله از نمایندگان خواست آن را تصویب کنند، محمد خیابانی، یکی از نمایندگان مجلس شورای ملی، معترضان به مقابله با آن برخاست و در نطقی کوبنده، به انتقاد شدید از آن پرداخت. وی این قرارداد را ناقض استقلال و حاکمیت ایران میدید.

علاوه بر این، زمانی که عثمانی‌ها در سال 1337 قمری با طرح شعارهای قوم‌گرایانه و پان‌ترکیستی و به بهانه‌ی تنبیه آسوری‌ها و در واقع با هدف توسعه‌طلبی در شرق قلمرو خود، به آذربایجان تجاوز کردند، «حزب دموکرات، به رهبری شیخ محمد خیابانی، نقش مهمی در خنثی کردن دسیسه‌ی پان‌ترکیستی در آذربایجان ایفا کرد.» [3]

این موضوع تا جایی پیش میرود که شیخ محمد خیابانی و چند نفر از یارانش ابتدا در یکی از زندان‌های ارومیه و سپس در عثمانی زندانی میشوند.

«مرحوم خیابانی و همراهانش به مدت پانزده روز در قارص عثمانی زندانی بودند و بعد از آن، بنا به ملاحظات و پیشامدهای سیاسی، آزاد شدند و به تبریز بازگشتند.» [4] اما این قضیه هیچ تزلزلی در اندیشه و هدف وی ایجاد نکرد و شیخ مصمم‌تر از گذشته به مبارزات خود ادامه داد و به مهم‌ترین قیام خود، که همانا قیام در برابر پیمان 1919 و وثوق‌الدوله بود، دست زد.

طبق قرارداد 1919 (مرداد 1298) که با دولت و وثوق‌الدوله منعقد شد، امتیاز راه‌آهن و راههای شوسه در سراسر کشور به انگلیس واگذار شد و ارتش و دستگاه مالی‌های ایران نیز زیر نظر مستشاران سیاسی و اقتصادی بریتانیا قرار گرفت.

با انعقاد این قرارداد، شیخ محمد خیابانی به اعتراض و انتقاد پرداخته و قرارداد 1919 را ناقض حاکمیت ملی و استقلال ایران دانست. وی اعلام کرد: مادامی که این قرارداد از تصویب مجلس نگذشته، آن را بیش از یک ورق‌پاره چیز علی‌حده نمی‌دانیم و ترتیب اثری به آن نمی‌دهیم.

در نهایت، این موضوع موجب اختلافات و وثوق‌الدوله با خیابانی و حزبش گردید. حزب دموکرات برای جلوگیری از تصویب این قرارداد در مجلس، به قیام علیه دولت و در نتیجه تصرف شهر تبریز زد که شش ماه به طول انجامید. اما سرانجام مخبرالسلطنه حاکم تبریز به کمک قزاقهای روس، برای پایان دادن به قیام خیابانی، عملیات نظامی بزرگی را علیه نیروهای وفادار به خیابانی به راه انداخت. در جریان این نبرد، نیروهای شیخ سرکوب شده و شهر تبریز تصرف و شیخ محمد خیابانی نیز در 22 شهریور 1299 به شهادت میرسد.

قیام میرزا کوچک‌خان جنگلی

شرایطی که نهضت جنگل در آن شکل گرفت، مقارن با دومین سال جنگ جهانی دوم بود. طی این سالها کشورهای بیگانه‌ی عثمانی، روسیه و انگلیس با زیر پا نهادن همه‌ی قوانین بین‌المللی، در خاک ایران پیشروی کرده بودند. ارتش روسیه در گیلان و آذربایجان دست به چپاول و غارت میزد. قدرت نظامی کشور نیز تحت نظر افسران روس بود.

علاوه بر مصیبت‌هایی که جنگ جهانی اول و کشورهای بیگانه بر سر کشور آورده بودند، استبداد و عدم اقتدار پادشاهان در حفظ کشور و در نتیجه، واگذاری امتیاز به بیگانگان، وطن‌دوستانی چون میرزا را به قیام و مبارزه برانگیخت که منجر به شکل‌گیری جنبش جنگل گردید. «جنبش جنگل پس از شش جنگ ابتدایی خود شهره شد و حیثیت و اعتبار میرزا و جنگلیها را بالا برد تا جایی که رسماً هیئت اتحاد اسلام اعلام شد و در کار جنبش مرکزیت به وجود آمد.» [5]

این جنبش، کانون ثابتی برضد تجاوز و بیدادگری خارجیان به‌خصوص روسیه و انگلیس و عمال داخلی آنها به وجود آورد. از عنوان کميته نیز پیداست که نهضت آنها قبل از هر چیز جنبه‌ی اسلامی داشت؛ چراکه میرزا کوچک طلبه‌ی مبارزی بود که با همان افکار اسلامی مبارزه را آغاز کرده بود.

نهضت جنگل، که در ابتدا تمرکز خود را به مبارزه با روسیه قرار داده بود، توانست از طریق جنگهای چریکی، ضرباتی نیز بر نیروهای روسی وارد آورد. اما با تحولات بین‌المللی، از جمله پیروزی انقلاب بلشویکها در روسیه، میرزا مشی خود را از مبارزه با روسیه و انگلستان به مبارزه با انگلستان به کمک روسیه تغییر داد و عمده‌ی مبارزات خود را در رویارویی با انگلستان قرار داد. بعداً موضوع انعقاد قرار داد 1919 و نفوذ بیشتر انگلیس در کشور نیز بر قاطعیت تصمیم آنها افزود.

بلشویکها «شعارهایی در عرصه‌ی بین‌المللی میدادند که هر شنونده‌ای را جلب می نمود؛ به‌خصوص که اگر این شنوندگان مخالف نظامهای استعمارگر بودند.» [6] آنها که ادعای حمایت از کشورهای استعمارشده را داشتند، توانستند با شعارهای فریبنده‌ی خود افراد زیادی را جلب کنند.

در این راستا، حکومت جدید روسیه برای جذب میرزا به سمت خود، «اقدام به لغو قرارداد 1907 و تمام قراردادهای استعمار در 14 ژانویه 1918 (23 دی 1296) کرد.» [7] آنها خود را هماهنگ با هدفهای میرزا جلوه میدادند و اینجا و آنجا اعلام میکردند که هدفی جز مبارزه با استعمار و درهم کوباندن استبداد و رهایی ملت ایران ندارند.

در این رابطه، بلشویکها چند مرتبه با ارسال نامه به میرزا کوچک، به وی پیشنهاد همکاری دادند. در آن نامه‌ها، نکته‌هایی بود که میرزا را برای ادامه‌ی مبارزه با دولت انگلستان امیدوار میکرد و در نهایت از بهار 1299 نیز مرحله‌ی جدیدی از مبارزات نهضت جنگل، که همکاری میرزا با نیروهای ارتش سرخ شوروی بود، آغاز شد و مقدمه‌ی تشکیل دولت جمهوری توسط وی گردید.

این موضوع باعث انتقاد برخی علما از جمله شیخ محمد خیابانی از وی نیز گردید: «چه فرقی بین شما و وثوق‌الدوله است؟

وثوق‌الدوله می‌خواهد ایران را با مساعدت لشکریان انگلیس اداره کند و شما می‌خواهید ایران را با مساعدت لشکریان روسیه اداره کنید.» [8] واضح بود که خیابانی معامله و ارتباطی را که میرزا کوچک‌خان با بلشویک‌ها صورت داد، تأیید نمی‌کرد.

اما از آن سو، در روسیه وضعیت به‌گونه‌ای دیگر بود. «روسها جدا از شعارهایی که میدادند، بسیار عمل‌گرایانه میان‌دیشیدند. آنچنان که برای تثبیت نظام تازه تأسیس خود حاضر بودند در صورت لزوم، از بسیاری از آرمان‌های خود بگذرند.» [9]

با آغاز فصل جدید نهضت جنگل، هیئت اتحاد اسلام با پیوستن افرادی چون احسان‌الله‌خان از کردستان و یولوک‌لین، آقاییوف و... از روسیه و حیدرکان عواغلی از قفقاز، تغییر ماهیت داد. این موضوع باعث کاهش محبوبیت نهضت جنگل گردید و باعث شد تا عده‌های شایعه‌کننده که نهضت جنگل درصدد گسترش افکار کمونیستی است.

اما میرزا ضمن رد این اتهامات، راه خود را از برخی از اعضا جدا کرد و اعلام کرد که همچنان به اهداف اولیه‌ی خود پایبند است؛ به‌طوری که «ارتش سرخ با همه‌ی تلاشها، نتوانست میرزا را راضی کند که وی از روی میل آنان را به ایران فراخواند و نیروهای ارتش سرخ به بهانه‌ی دعوت میرزا به ایران بیایند.» [10] و زمانی هم که نیروهای سرخ وارد ایران می‌شوند، میرزا سخت از این مسئله اندوهگین می‌شود و حتی در یکی از پیامهای خود، که برای لنین به مسکو فرستاده بود، ذکر کرده بود: در موقع خود، به نمایندگان روسیه اظهار کردم که ملت ایران حاضر نیست برنامه‌ی بلشویک‌ها را قبول کند.

در این دوره، حتی حملاتی از سوی طرفداران شوروی، با رهبری و حمایت فرماندهی قوای مسلح شوروی، علیه میرزا صورت گرفت؛ اما در نهایت با کودتای رضاشاه، نیروهای قزاق به رهبری رضاشاه از فرصت استفاده کرده و طی شبیخون‌های متعدد نیروهای جنگل را وادار به عقب‌نشینی کردند و بسیاری از سران جنگل تسلیم یا کشته شدند و میرزا نیز همراه با تنها یار وفادارش، گاؤک آلمانی معروف به هوشنگ، در کوههای خلخال گرفتار بوران و طوفان گردیدند و سرانجام زیر فشار سرما و برف در 11 آذر 1300 از پای درآمدند.

قیام محمدتقی پسیان (کلنل)

محمدتقی پسیان نیز از دیگر مبارزینی بود که مداخله‌ی بیگانگان در امور ایران همواره آزارش میداد و همین امر نیز موجب شکل‌گیری مبارزاتش علیه استعمار گردید. اوج مبارزات وی در خلال جنگ جهانی اول و علیه اشغالگران روسیه، در بخشهایی از ایران، از جمله همدان بود که در ابتدا حتی باعث شکست روسها گردید. اما در ادامه، روسها با قوای مجهزتری منجر به عقب نشینی وی به عثمانی و در نهایت عزیمت او به آلمان گردیدند. در این دوره، محمدتقی‌خان به آلمان گرایش داشت.

«این علاقه بیشتر از هر چیز به دلیل دشمنی آلمانها با روس و انگلیس بود. موفقیت‌های اولیه‌ی محمدتقی پسیان در ایران در رویارویی با روسها، باعث شده بود تا وی به درجه‌ی سرهنگی نائل آید و همچنین از آلمانها نشان صلیب آهن را بگیرد.» [11] وی بعد از مدتی اقامت در آلمان، به دلیل علاقه‌اش به ایران و نیز وجود برخی مشکلات در آلمان، به ایران بازمیگردد. «پس از بازگشت به ایران، زمانی ریاست ژاندارمری آذربایجان را به کلنل سپردند که معنای ضمنیاش انتخاب او برای سرکوب قیام خیابانی بود، اما او از پذیرش این سمت امتناع کرد.» [12]

بعدها مقارن با کودتای سید ضیاءالدین طباطبایی، در دولت مشیرالدوله، پیشنهاد فرماندهی ژاندارمری خراسان را به او دادند که با پذیرش آن، به فرماندهی خراسان منصوب شد و فرماندهی قبلی، یعنی قوام السلطنه، به دستور دولت دستگیر و روانه‌ی زندان شد. «اما با سقوط حکومت سید ضیاءالدین و نخست وزیری قوام، کلنل محمدتقی‌خان از فرمان حکومت مرکزی سر باز زد و در مشهد کمیته‌ی ملی تشکیل داد.» [13]

قوام علناً به مخالفت با کلنل پرداخت و به او پیشنهاد داد که تحت شرایطی کشور را ترک کند، اما کلنل این پیشنهاد را نپذیرفت و در نتیجه، قوام با تحریک عشایر و قبایل محلی، دست به نبردی سنگین علیه کلنل زد. «در این نبرد، کلنل محمدتقی‌خان در درگیری که با دسته‌های مسلح کردهای قوچان داشت، کشته شد و خبر قتل او در مشهد با هیجان مردم و عزای عمومی توأم بود.» [14]

بسیاری از سیاست‌مداران ایرانی به‌خوبی از احساسات ضدانگلیسی کلنل آگاه بودند. واقعیت این بود که کلنل که از نیروهای نسل دوم مشروطه محسوب میشد، به‌شدت به اهداف این انقلاب، که به‌نوعی ایستادگی در برابر استبداد و استعمار بود، پایبند بود.

در نهایت، در سخنی پایانی، باید گفت که گرچه سه قیامی که شرح آنها گفته شد شکل متفاوتی داشتند، اما همه‌ی آنها آرمان و

اهداف مقدسی چون مبارزه با استعمارگران را دنبال می‌کردند. با اینکه هر سه قیام نتوانستند به پیروزی کامل برسند، اما روح استبداد و استعمارستیزی مردم ایران را به نمایش گذاشتند و در احیای عظمت و استقلال ایران تا پای جان ایستادند. قطعاً اگر این قیامها نبودند یا آنکه رهبری آن در دست افراد دیگری بود، حتماً مملکت به طرف هرج و مرج میرفت. (*)

پی‌نوشتها:

[1] پورمؤذن، منصور (1392)، «شیخ محمد خیابانی؛ روح بیدار و حماسه‌ی خروشان آذربایجان»، فصلنامه‌ی 15 خرداد، سال چهارم، شماره‌ی 14، ص 194.

[2] هوشنگ مهدوی، عبدالرضا (1385)، روابط خارجی ایران از ابتدای دوران صفویه تا پایان جنگ جهانی دوم، انتشارات امیرکبیر، ص 340.

[3] نیکبخت، رحیم، درنگی در نهضت شهید شیخ محمد خیابانی، روزنامه‌ی ایران، شماره‌ی 5607، 24 اسفند 92.

[4] پورمؤذن، همان، ص 203.

[5] خلیجی، محسن و رادمد، محمد (1388)، تناقض ایدئولوژیک در جنبش جنگل، فرهنگ، 71، ص 57.

[6] همان، ص 66.

[7] ذاکری، علی‌اکبر (1381)، «میرزا کوچک و رابطه با شوروی»، مجله‌ی حوزه، ش 111 و 112، ص 219.

[8] متولی، عبدالله، بررسی تطبیقی دو نهضت جنگل و خیابانی، ص 107، به نقل از تاریخ مختصر احزاب سیاسی ایران، ص 166.

[9] خلیجی، همان، ص 68.

[10] ذاکری، همان.

[11] رادمد، محمد، «کلنل پسیان تا پیش از قیام»، سایت مرکز اسناد انقلاب اسلامی.

[12] همان و رکبه: یوسف متولی حقیقی، از تبریز تا مشهد: پژوهشی پیرامون زندگی و قیام کلنل محمدتقی‌خان پسیان، مشهد، انتشارات بانک قلم، 1380، ص 23.

[13] بهار، ملک‌الشعراء (1363)، تاریخ احزاب سیاسی ایران، امیرکبیر، ج 2، ص 148.

[14] مدنی، سید جلال‌الدین، «نهضت‌های سیاسی‌اجتماعی ایران قبل از کودتای 1299 رضاخان»، گذرستان (نشریه‌ی الکترونیکی تاریخ سیاسی معاصر ایران) و رکبه: آذری، علی (1328)، قیام کلنل محمدتقی‌خان پسیان در خراسان، تهران، بنگاه صفی‌علیشاه.

زهره رحمانی

پژوهشگر و محقق تاریخ معاصر